

JAN STRADOMSKI

UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI W KRAKOWIE

REKOPISMIENNE KOPIE ANTYŁACIŃSKICH DRUKÓW Z OKRESU UNII BRZESKIEJ W ZBIORACH BIBLIOTEKI NARODOWEJ W WARSZAWIE

Słowa kluczowe: rękopisy cerkiewne, druki cyrylickie, polemika religijna, unia brzeska

Pojawienie się i rozpowszechnienie druku w Europie, mimo swego bezsprzecznie rewolucyjnego i przełomowego znaczenia w dziejach kultury, nie wyparło z obiegu książki rękopiśmiennej, której tradycja i autorytet były przecież znacznie dłuższe, a produkcja w wielu wypadkach łatwiejsza. Jeszcze przynajmniej przez cztery kolejne stulecia oba typy książek współzystawały, choć druk oczywiście zaczął wyraźnie dominować i w efekcie wyparł manuskrypt niemal zupełnie. Pod tym względem sytuacja w dawnym państwie polskim praktycznie niczym się nie różniła od ogólnych tendencji panujących w Europie i szerzej, w świecie. W początki drukarstwa, nie tylko cyrylickiego, na ziemiach polskich wpisuje się wyraźnie krakowska oficyna Szwajpolta Fiola (1491–1492). Choć jej działalność była krótka i nie miała istotnego wpływu na rolę książki drukowanej w Polsce w ostatniej ćwierci XV wieku, to trudno nie docenić jej znaczenia, choćby symbolicznego¹. Trzeba było poczekać ponad pół stulecia, do końca lat sześćdziesiątych XVI wieku, aby pojawiły się kolejne typografie tłoczące czcionką cyrylicką, a cyryliccki druk nabrał dynamiki i ciągłości².

Właściwe początki i rozwój drukarstwa cyrylickiego w Rzeczypospolitej przypadają na okres niezwykle istotnych zdarzeń w dziejach Kościoła. Należały do nich bez wątpienia postępy reformacji oraz próba przeciwdziałania im przez Kościół rzymski, obrady, a potem realizacja postanowień soboru trydenckiego, gregoriańska reforma kalendarza, a wreszcie zawarcie unii brzeskiej. Dwa ostatnie wydarzenia zwłaszcza stały się zarzewiem długotrwałego sporu między wiernymi Cerkwi ruskiej i zwolennikami Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej. Literacka polemika, jaka się z tej dyskusji zrodziła,

¹ P. Buchwald-Pelcowa, *Rola książki w Polsce w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Rękopis a druk. Materiały z sesji „Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej”* (Kraków 7–10 XI 1991), red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 11.

² Problematyka posiada bardzo bogatą literaturę. Z najnowszych opracowań należy wskazać książkę Iwana Petrowa (idem, *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV–początek XVII wieku)*, Łódź 2015), w której prześledzono początki europejskiego druku głagolickiego i cyrylickiego. Dziejom wschodniosłowiańskiej paleotypii cyrylickiej autor poświęcił osobny rozdział (s. 134–142). Praca zawiera szczegółową i aktualną bibliografię katalogów i opracowań oraz – co warte szczególnego podkreślenia – obszerny aneks tekstów anagraficznych najstarszych druków przetłumaczony na język polski przez Aleksandra Naumowa.

trwała niemal dwa stulecia i jest jedną z cech charakterystycznych dziejów drukowanej książki cyrylickiej na terenach państwa polsko-litewskiego. Pisarze szybko zrozumieli, jak skutecznym narzędziem oddziaływania jest tekst drukowany, dlatego skwapliwie korzystali z możliwości publikacji swych pism, poszukując zwykle jakiegoś możnego protektora, który sfinansowałby to przedsięwzięcie i dał ochronę przed ewentualnym atakiem przeciwników. Jest zatem kwestią obyczaju i normy umieszczanie w takich dziełach listów dedykacyjnych, które stanowić miały swego rodzaju polisę ubezpieczeniową chroniącą przed spodziewanymi konsekwencjami nazbyt radykalnie wyrażonych opinii. W nie mniejszym stopniu na zagrożenia wynikające z temperatury konfesyjnego sporu narażone były same publikacje. Niektóre z nich, te bardziej kontrowersyjne, niekiedy całymi nakładami konfiskowano lub wykupywano, a następnie dla przykładu spektakularnie niszczone. Warto przypomnieć, jak w liście dedykacyjnym do drugiego wydania *O jedności Kościoła Bożego* Piotr Skarga (nomen omen) skarżył się – nie bez cienia satysfakcji – królowi Zygmuntovi III, że prawosławna „bogatsza Rus” wykupiła i zniszczyła większość nakładu pierwodruku jego dzieła. Nad programowym niszczeniem przez prawosławnych ich książek w późniejszym czasie ubolewali też biskup Hipacy Pocię czy niezwykle sprawny pisarz Kasjan Sakowicz. Strona katolicka była zresztą w tym procederze nie mniej aktywna. Warto przywołać choćby głośną sprawę „aresztowania” nakładu *Threnosu* Melecjusza Smotryckiego, zamknięcie typografii, która to dzieło wypuściła i uwięzienie wydawcy Leoncjusza Karpowicza. A to tylko najbardziej znane przykłady, których z pewnością można by wskazać więcej.

Druki cerkiewnych pism polemicznych w tym okresie zazwyczaj w niewielkim tylko stopniu odpowiadały zapotrzebowaniu czytelników. Ich ograniczony nakład i często niemałe koszty uniemożliwiały swobodny zakup. Niewątpliwie procesowi fizycznej eliminacji wydawnictw uznawanych za oszczerce przez jedną ze stron konfliktu towarzyszyło równie silne zjawisko ich troskliwego przechowywania przez drugą. Druki polemiczne należą więc do publikacji, które często zachowały się w nielicznych egzemplarzach, niekiedy wręcz unikatowych, a część z nich znana jest jedynie z rękopiśmiennych kopii. Książki były bowiem, jak się zdaje, ochoczo wypożyczane do ręcznego skopiowania. Dotyczy to głównie tych pozycji, których nabycie było trudne lub wręcz niemożliwe. Ręczne kopiowanie druków było stosunkowo najłatwiejszym sposobem ich powielania, a przez to zapewnienia dostępu do tekstu. W taki sposób historia zataczała koło i tekst drukowany pojawił się w repertuarze ksiąg rękopiśmiennych. W polskich zbiorach bibliotecznych znane są przykłady kopiowania całych druków cerkiewnych, nie mówiąc już o dość powszechnym wykorzystywaniu makulatury typograficznej w oprawach³. Można wskazać również przypadki wstawiania do manuskryptów kart starych druków cyrylickich, a także działania odwrotnego – ręcznego uzupełniania brakujących fragmentów starodruków⁴.

³*Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, opr. A. Naumow, A. Kaszlej, Kraków 2004, nry 48, 62, 71, 92, 307, 316, 324A, 721, 737, 812, 813, 855, 986, 1042.

⁴A. Kaszlej, *Wpływ cerkiewnosłowiańskiej książki drukowanej na rękopiśmienną (na podstawie zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie)*, [w:] *Rękopis a druk...*, s. 167–178; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, nry 65, 66, 80, 222, 282, 370, 465, 510, 519, 521, 585, 642, 672, 776, 783, 898, 965, 1040, 1052, 1053, 1057; *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, opr. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Piersławcew, Warszawa 2004, s. 354 (wykaz większych fragm. rękopiśmiennych).

Stwierdzenie, czy rękopis jest kopią jakiegoś druku nie zawsze jest sprawą łatwą, jeśli w tekście nie ma informacji na ten temat (dokładny tytuł, adres wydawniczy czy kolofon) lub choćby sugerujących to wskazówek graficznych (ramki, karty tytułowe, herby, finaliki, spacja międzywyrazowa itp.). W przypadku, gdy egzemplarz druku zachował się, wówczas najczęściej można stwierdzić fakt kopiowania poprzez badania porównawcze; gorzej, gdy pierwodruk nie ocalał, a informacje na temat jego treści są skąpe lub żadne.

Najbardziej owocnym obszarem poszukiwań korelacji cyrylicznego druku i manuskryptu są zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie, która posiada największy w Polsce zbiór ksiąg pisanych starą cyrylicą. Główny korpus kolekcji stanowią rękopisy i starodruki dawnej Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu, przekazane po II wojnie światowej w ramach depozytu do Warszawy, a obecnie stanowiące już własność Biblioteki Narodowej. W zbiorach tych wyraźnie dominują księgi o przeznaczeniu liturgicznym, a tylko niewielką ich część stanowią kodeksy służące celom organizacyjnym, katechetycznym, formacyjnym czy jurydycznym. W tych ostatnich możemy natknąć się również na teksty stanowiące wyraz doktrynalnego i dyscyplinarnego sporu z Kościołem rzymskim. Średniowieczne pisma antyłacińskie wchodzą tradycyjnie w skład rękopiśmiennych kodeksów prawa kanonicznego (nomokanonów, ksiąg kormczych), ale niekiedy pojawiają się też w kodeksach o treści mieszanej⁵. Teraz skupimy się jednak na pismach znacznie późniejszych, zrodzonych z kontrowersji wywołanej realizacją unii brzeskiej, które poprzez środowisko książki drukowanej przenikły do cerkiewnosłowiańskich rękopisów. Księgi zawierające takie teksty można wskazać, choć są one praktycznie unikatowe – z epoki (XVII w.) zachował się zaledwie jeden, drugi natomiast jest bardzo późny, bowiem pochodzi z początku XIX wieku. Powody, dla których tego typu rękopisy należą dziś do rzadkości są w dużym stopniu tożsame ze wspomnianym wyżej losem starodruków. Księgi zawierające teksty atakujące Kościół katolicki w środowisku unickim były zwykle niszczone (a przynajmniej ich nie powielano), natomiast wśród prawosławnych czytelników ulegały naturalnym procesom zużycia, czyli były po prostu zaczytywane. Na ich znikomą obecnie ilość ogromny wpływ miało też rozproszenie zbiorów z terenów dawnej Rzeczypospolitej w okresie zaborów i na skutek historycznych zmian granic⁶.

Z powyższych względów najcenniejszym przykładem cyrylicznej księgi rękopiśmiennej skopiowanej z druków polemicznych jest kodeks o sygnaturze BN 12446 I (Akc. 2574) z połowy XVII wieku, należący do zbiorów dawnej Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu. Rękopis jest już znany nauce. Przed laty w krótkiej notatce omówił go Andrzej Kaszlej, identyfikując jego zawartość, czas powstania i powią-

⁵ W chwili obecnej mamy w Bibliotece Narodowej w Warszawie pięć takich rękopisów, zob. J. Stradomski, *Rękopisy i teksty. Studia nad cerkiewnosłowiańską kulturą literacką Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej do końca XVI w.*, Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne 10, Kraków 2014, s. 215–254.

⁶ Oprócz omówionych w tym artykule kodeksów, w zbiorach polskich znajduje się jeszcze tylko jeden rękopis zawierający kopie druków z końca XVI w. odnoszących się do kontrowersji realizowanej unii Cerkwi ruskiej z Kościołem katolickim. Zabytek przechowywany jest w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (sygn. 236, XVII w.) i zawiera kopię *Odpowiedzi Kliryka Ostrogskiego Hipacemu Pocijowi* oraz *Historię o soborze florencyjskim*. Zob. *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 350 (nr 737).

zania z drukami z terenów dawnej Rzeczypospolitej⁷. Praktycznie te same, podstawowe informacje pojawiły się później w katalogu rękopisów cerkiewnosłowiańskich w Polsce oraz inwentarzu rękopisów kapituły przemyskiej⁸. W kodeksie znajdują się tylko dwie grupy tekstów stanowiące kopie dwóch siedemnastowiecznych druków kijowskich. Są to: 1) *Книга о вере единой, святой, соборной, апостолской церкви* (Ławra Kijowska 1619)⁹ oraz 2) *Лексикон словеноросский и имен тлъкование* Pamwy Beryndy (Ławra Kijowska 1627)¹⁰. Teksty przepisane są starannie; kopista starał się zachować możliwie wiernie kształt oryginałów, w pierwszym przypadku stosując znane z druków obramowania tekstu, w drugim natomiast przerysowując znajdujący się w wydaniu kijowskim herb Bałabanów. Oczywiście skopiowany został również wiersz dedykacyjny na herb oraz dedykacje Beryndy dla Dymitra i Daniela Bałabanów.

Rękopis (posiadający obecnie 267 k.) wykonany został w latach 1659-1660, o czym dowiadujemy się ze znajdujących się w nim not kopisty (k. 1, 181v) Symeona Joannowicza, przebitera przy cerkwi św. Eliasza ze wsi Tarnawka (obecnie gmina Markowa, powiat łańcucki)¹¹. Symeon rozpoczął jednakże kopiowanie druku *Книга о вере единой*

⁷ A. Kaszlej, *Wpływ cerkiewnosłowiańskiej książki...*, s. 176.

⁸ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*, s. 343–344 (nr 721); *Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemysłu*, opr. A. Kaszlej, *Inwentarze Rękopisów Biblioteki Narodowej 2*, Warszawa 2011, s. 271.

⁹ В. М. Ундольский, *Очерк славяно-русской библиографии*, Москва 1871, kol. 34 (nr 242 – z datą 1620); А. Попов, *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова*, Москва 1872, s. 8 (dodatek: *Каталог друків, nr 72 z datą Kijów 1620*); Хв.Тітов, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924 (reprint: *Materialien zur Geschichte des Buchwesens in der Ukraine im 16. bis 18. Jahrhundert: Sammlung der Vorwörter in ukrainischen Altdrukken*. (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven, Bd.16. Nachdruck der Ausgabe Kiev 1924, mit einer Einführung von H. Rothe, Köln–Wien 1982), s. 32–36 (z przedrukiem przedmów); *Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог*, укл. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росо-велької, Київ 2008, s. 48 (nr 62 – z datą 1620). Wydanie kijowskie z 1619 r. potwierdza Karol Estreicher (*Bibliografia polska*, t. XIX, s. 343), natomiast nie wspomina o nim obszerny katalog *Книга Беларусі*, odnotowując jedynie wileńskie wydanie (drukarnia bracka) z ok. 1596 r. – *Книга о вере* (a właściwie *О образехъ, о кресте, о хвале Божей...*), zob. *Книга Беларусі 1517–1917. Зводны каталог*, скл. Г. Я. Галенчанка (д.г.н.), Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч, Мінск 1986 (nr 47 – bez numeru strony; posługuję się elektronicznym wydaniem CD z 2006 r.).

¹⁰ Хв. Тітов, op. cit., s. 185–188 (z przedrukiem listu dedykacyjnego i posłowia); Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні. Книга перша (1574–1700)*, Львів 1981, s. 44–45 (nr 159); *Кириличні стародруки 15–17 ст...*, s. 49 (nr 70).

¹¹ Wieś lokowana była zapewne na pocz. XV w., gdy dobra łańcuckie należały do rodziny Pileckich (Granowskich). W późniejszym czasie (po 1592 r.) właścicielką osady była Anna z Kostków, żona Aleksandra Ostrogskiego, syna księcia Konstantego Wasyla Ostrogskiego, którego troska o dobro prawosławia w swoich dobrach była powszechnie znana. Po śmierci Aleksandra (1603) i jego dwóch synów – Adama Konstantego (zm. 1618) i Janusza Pawła (zm. 1619), wieś przypadła w udziale córce Zofii, a przez jej zamążpójście (1613) majątek przeszedł w ręce rodu Lubomirskich. Później właścicielami dóbr byli Sanguszkowie i Szydłowscy. Zob. <www.markowa.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=166&menu=169&strona=1>; T. Kempa, *Dzieje rodu Ostrogskich...*, s. 127, 133–134. Nie jest do końca jasne, kiedy została zbudowana cerkiew w Tarnawce. Wspomniana tu nota kopisty Symeona poświadczają jej istnienie już w 1659 r., podczas gdy opracowania współczesne wskazują fundację na rok 1672, a ponadto sugerują, że od początku była unicka i miała inne wezwanie – św. Michała Archanioła (!). Nie ma też zgodności co do roku zniszczenia świątyni. Drewniana cerkiew spłonęła w 1948 (Akcja Wisła?) lub 1967 r., niewątpliwie na skutek celowego podpalenia. Zob. <http://cerkiewne.tematy.net/karta_obiektu.php?obiekt_id=100> (z datą 1948); *Cerkwie drewniane Karpat. Polska i Słowacja: przewodnik*, oprac. M. i A. Michniewscy, M. Duda-Gryc, Pruszków 2011, s. 300 (z datą 1967); F. Mróz, Ł. Mróz, *Zmiany po II wojnie światowej w liczebności, rozmieszczeniu i użytkowaniu cerkwi na terenie Pogórza Dynowskiego*, [w:] *Ochrona środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego Pogórza Dynowskiego*, red. J. Krupa, T. Soliński, Dynów 2012, s. 109–124 (autorzy podają sprzeczne daty pożaru cerkwi: 1967 – s. 114 i 1948 – s. 115).

we wsi Wierzbna, przy w cerkwi pw. św. Michała Archanioła, 1 grudnia 1659 roku¹², a zakończył w dniu 7 maja 1660 roku¹³. Kolejna nota marginalna (k. 91v) informuje o przykrym fakcie śmierci jego syna, Prochora, w dniu 4 lutego 1660 roku. Nie wiemy niestety, kiedy zostało ukończone przepisywanie *Leksikonu*, ponieważ rękopis nie zachował się w całości. Tekst drugiej części kodeksu urywa się na hasło „Betlejem” (ВОФЛЕЕМ¹⁴), k. 265¹⁴, co odpowiada środkowi kolumny 379 kijowskiego wydania z 1627 roku. Widać więc, że brakuje 98 kolumn właściwego leksykonu oraz 28 stron znajdujących się po nim *Dodatków*, a zatem – o ile kopia została wykonana w całości – nie ma przynajmniej 16 kart rękopisu (dwie składki)¹⁵.

Analiza pierwszej części kodeksu BN pozwala stwierdzić jednoznacznie, że tekst stanowi kopię druku *Книга о вере единой* z 1619 roku, znanego również pod zwyczajową nazwą *Azariewa kniga* (Азаријева книга). Z powodu braku kart tytułowych w zachowanych do dziś egzemplarzach (o ile takowe w ogóle w nich kiedyś były) oraz jakichkolwiek danych wydawniczych, przez lata toczyła się dyskusja naukowa na temat miejsca i daty ukazania się druku, a także osoby autora tekstów, podpisującego się tajemniczo „chieromnich Azarias Ch.” (йеромонах Азариас Х.)¹⁶. Dziś zdecydowana większość badaczy jest zgodna, że książka wyszła na świat w typografii Ławry Kijowskiej najpewniej w 1619 lub na początku 1620 roku, a za jej autora należy uznać jej ówczesnego zarządcę o. Zachariasza Kopysteńskiego¹⁷.

¹² Wierzbna (gm. Pawłosiów, pow. jarosławski) oddalona jest ok. 40 km na wschód od Tarnawki. Wieś nosiła niegdyś nazwę Wirbna i istniała już w XIV w. (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 4, 1386–1450, oprac. F. Piekosiński, Kraków 1905, s. 18–20 (dokument z 27 XI 1387 r., w którym król Władysław Jagiełło nadaje wojewodzie Janowi z Tarnowa dobra jarosławskie); W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego – wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, s. 347). Miejscowa cerkiew prawosławna pw. Michała Archanioła została zbudowana w 1507 r. i zapewne wraz z nią powstała parafia należąca do dekanatu jarosławskiego. Po 1613 r. Wierzbną wraz z okolicznymi włościami (również Tarnawką) przejmuje Stanisław Lubomirski jako posag swojej żony Zofii z Ostrogskich. W XVIII w. parafia była już unicka, jednak cerkiew istniała nie dłużej niż do 1788 r. <<http://www.wierzbna.przemyska.pl/?ad=10>>; <www.gminapawlosiow.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=4>.

¹³ W tym miejscu należy skorygować informacje podane omyłkowo w katalogu *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*. Kodeks tej części został ukończony 7 maja, a nie 7 marca 1660 r., zaś wskazany w opisie jako kopista Jan Janowicz Lubiecki był jedynie właścicielem księgi, czego dowodzi zapis na wkładce okładki (*Ex libro Joannis Lubiecki*). Błąd pojawił się również w danych proveniencyjnych rękopisu. Wieś Tarnawce (gm. Krasiczyn, pow. przemyski) leży ok. 50 km na pld.-wsch. od Tarnawki, ale tamtejsza cerkiew (dziś również już nieistniejąca) została zbudowana dopiero w 1917 r., a zatem z historią naszego rękopisu nie może mieć nic wspólnego.

¹⁴ Korzystam z mikrofilmu BN nr 14277.

¹⁵ W obecnej postaci ostatnie cztery strony kodeksu zapisane są późniejszymi luźnymi notatkami i próbami pióra, z których nie wynika, kiedy kodeks mógł zostać ukończony.

¹⁶ Zob. m.in. С. Голубиєвъ, *Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковно-славянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий*, „Труды Киевской духовной академии” (1876), т. 1 (феврал), s. 363–377; *Русская Историческая Библиотека*, т. 4, *Памятники Полемиической Литературы I*, ред. И. Гильгебрандтъ, Санкт Петербург 1878, *Dodatki*, s. 22–24 (прим. 29); Леонид (Кавелин), *Заметка об одной старопечатной книге*, „Чтения в Обществе истории и древностей российских” 1880, кн. 1, s. 1–10; wprowadzające uwagi S. Gołubiewa w *Архивъ Юго-Западной Россіи*, ч. 1, т. VIII, вып. 1, (*Памятники литературной полемики православныхъ южно-русовъ съ протестантами и латино-уніатами въ Юго-Западной Русси за XVI и XVII стол.*), Киевъ 1914, s. 5–7.

¹⁷ Włodzimierz Z. Zawitniewicz nie miał wątpliwości, że mnich Azarias to Zachariasz Kopysteński. W swojej głównej pracy dyplomowej o *Palinodii* przytacza liczne dowody i przesłanki logiczne na poparcie tej tezy (B. 3. Завитневич, „Палинодия” *Захарія Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI–XVII вв.*, Варшава 1883, s. 280–284). Stanowisko to wydaje się zasadne, a w uzupełnieniu chciałbym zwrócić uwagę na

W rękopiśmiennym egzemplarzu BN 12446 I znajduje się jednakże wpis (k. 1), wykonany ręką Antoniego Petruszewicza, w którym czytamy: „dzieło mnicha Azaria – druku Mohylew 1625” (Сочинение монаха Азарія – печати Могилевъ 1625). Źródłem tej błędnej, jak się okazuje, informacji¹⁸ odnotowanej przez Petruszewicza był zapewne opis bibliograficzny w *Słowniku* metr. kijowskiego Ewgienija (Bołchowitynowa), który wysnuł takie przypuszczenie¹⁹. Proweniencja druku została jednak dość szybko skorygowana jeszcze w dziewiętnastym wieku i dziś nie jest kwestionowana.

Книга о вере единой nie była, jak wiadomo, publikacją całkiem nową i w pełni oryginalną. Jej pierwsze osiem rozdziałów niemal w całości zaczerpnięte zostało z książki *О Пресвятой Троицы и о иныхъ артикулахъ веры* (Wilno 1596)²⁰ i przedrukowane łącznie z finalną notatką autora (Azarij Ch.)²¹. Drugą część stanowi cykl artykułów o tematyce eucharystycznej, będący wyrazem silnie polemicznego stanowiska autora względem zachodniego chrześcijaństwa w sprawie natury i formy sakramentu. Trzecia część *Книги о вере* odpowiada w większości wydrukowanemu wraz z broszurą *О Пресвятой Троицы* traktatowi *Образехъ, о кресте, о хвале Божей и хвале и молитве святыхъ*, choć miejscami tekst jest tu dość silnie przeredagowany²². W uzupełnieniu tej części książki zamieszczone zostały jeszcze dwa posłania Maksyma Greka, skierowane przeciwko łacinnikom i używaniu przez nich przasników, które są obecne również w wileńskim wydaniu *Образехъ*²³. Pisma zostały

monogram (fakt bodajże dotychczas nie zauważony) „archidiacona Zachariasza Kopysteńskiego” zamieszczony na końcu drugiej przedmowy do *Czasosłowu* (Kijów 1616), którego kształt aż nadto wyraźnie układa się w ciąg liter AZAPIA K. Nieznaczna korekta zapisu grafemu K (zwłaszcza rękopiśmienna) łatwo czyni z niego cyrylicie X, (reprodukcja zob. Хв. Титов, op. cit., s. 12). Przypisanie całości *Книги о вере единой* Zachariaszowi Kopysteńskiemu znajduje wielu zwolenników, choć pojawiają się też opinie bardziej powściągliwe, że można go łączyć jedynie z redakcją kijowskiego wydania z 1619 r., natomiast tożsamość autora tekstów należy uznać za nieznaną (zob. О. Б. Неменский, *Захария (Копыстенский)*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 19, s. 696–699 <<http://www.pravenc.ru/text/182699.html>>).

¹⁸ Zwrócił już na nią uwagę Andrzej Kaszlej, słusznie zauważając, że w bibliografiach nie udało się odnaleźć takiej edycji (idem, *Вплив церкiewнослов'янської книжки...*, s. 176, przyp. 47). Informacja ta jednak znalazła się bez korekty w *Inwentarzu*, jako dane proveniencyjne edycji (s. 271).

¹⁹ W publikacji tej *Книга о вере единой, святой, соборной, апостолской церкви* odnotowana zostaje jako druk mohylewski z 1625 roku, a za autora uznano „białoruskiego jeromonacha” Azarija, zob. *Словарь исторической о бывших в России писателяхъ духовного чина Греко-Российской Церкви*, т. 1, Санктпетербургъ 1827, s. 20–21 (o Zachariaszu Kopysteńskim oddzielnie, na s. 187–189). Nieco później taką samą proveniencję *Книги* podaje w swojej gramatyce Joseph Lewicki (idem, *Grammatik der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien*, Przemyśl 1834, s. XIV, 16, 278).

²⁰ Starsi badacze wskazywali inne daty tego druku: Wilno ok. 1602 r. (np. В. М. Ундольский, *Очерк славяно-русской библиографии*, Москва 1871, kol. 24 (nr 151); Леонид (Кавелин), *Заметка...*, s. 4; jak również autorzy edycji w *Архивъ Юго-Западной Россіи*) lub Wilno 1610 (А. Попов, *Описание рукописей...*, s. 6 (Katalog druków, nr 54)), natomiast w nowszych opracowaniach regularnie pojawia się już Wilno 1596, zob. *Книга Беларусі...* (loc. cit.); *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach BN*, s. 33–34; А. А. Гусева, *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог: кн. 2*, Москва 2003, s. 1025 (nr 148); Т. А. Опарина, *Полемическая книжность восточнославянских земель Речи Посполитой в России в эпоху смуты*, [w:] *Смутное время в России: Конфликт и диалог культур. Материалы научной конференции*, Санкт Петербург 2012, s. 225.

²¹ Nie jest to jednak mechaniczny przedruk, bowiem w wydaniu 1619 pojawił się wstęp, rozszerzona wersja traktatu *О pochodzeniu Духа Святаго* oraz kilka obszernych artykułów antykatolickich. Ponadto w wydaniu kijowskim brakuje rozdziału przeciwko arianom kwestionującym kult Bogurodzicy, zob. В. 3. Завитневич, op. cit., s. 277–285; О. Б. Неменский, op. cit.

²² В. 3. Завитневич, op. cit., s. 277–278.

²³ Oba słowa Maksyma Greka zostały wydane osobno również w Kijowie (1620) w języku cerkiewnosłowiańskim, zob. В. М. Ундольский, op. cit., kol. 31 (nr 216, z datą ok. 1618); Я. Запаско, Я. Исавич, op. cit., s. 41 (nr 132).

zredagowane w tzw. prostej ruskiej mowie (nazywanej też językiem starobiałoruskim) z licznymi polonizmami. We współczesnych opracowaniach naukowych i publikacjach internetowych druk *Книга о вере единой* z 1619 roku odnotowywany jest zwykle w kontekście wykorzystania jego tekstów w późniejszych głośnych edycjach prawosławnych – zbornika zwanego *Кириллова книга* (Moskwa 1644)²⁴ oraz przetłumaczonej na cerkiewnosłowiański i wydanej pod bardzo podobnym jak druk kijowski tytułem *Книга о вере единой, истинной, православной, и о святой церкви восточной* (Moskwa 1648) antyunistycznej kompilacji igumena Natanaela²⁵. Ze względu na swój silnie polemiczny wydźwięk wobec Kościoła łacińskiego (w stosunku do katolików, unitów, ale też i protestantów), *Кириллова книга* oraz kompilacja Natanaela (podobnie zresztą jak jej pierwowzór, *Azariewa книга*) cieszyły się ogromnym powodzeniem w radykalnych kręgach prawosławia, a w późniejszym czasie należały do podstawowych pozycji w repertuarze staroobrzędowców²⁶. Oba dzieła krążyły (zwłaszcza w Rosji) również w wielu kopiach rękopiśmiennych²⁷, a o poczytności głośnej pracy Natanaela najlepiej świadczy fakt jej jeszcze dwóch późniejszych edycji (Grodno 1785, Psków 1876). Zależności treściowe pomiędzy drukami moskiewskimi 1644 i 1648 roku a wcześniejszymi pismami Zachariasza Kopysteńskiego były wielokrotnie już przedmiotem badań i należy je uznać za ustalone²⁸.

Kopia druku *Книга о вере единой* z kodeksu BN 12446 I, jak wspomniałem, jest zrobiona niezwykle starannie, jednak zawiera pewną interesującą lukę w tekście, której pochodzenie może rzucić światło na okoliczności przepisywania dzieła. Otóż dolna połowa karty 114 została wycięta, zapewne z powodu znajdującej się tam treści. Co ciekawe, strona *verso*, uszkodzona przy wycinaniu karty, pozostała pusta, i dopiero w późniejszym czasie ktoś

²⁴ Zwyczajowa nazwa księgi pochodzi od pierwszego znajdującego się w niej tekstu pod tytułem *Книга иже во святых отца нашего Кирилла, архиепископа иерусалимскаго, на осмый век*. Jest to przeredagowane przez Stefana Zyżanię 15 słowo pouczające św. Cyryla Jerozolimskiego, które zostało wydrukowane najpierw w Wilnie (1596) w „prostej mowie” i po polsku (A. A. Гусева, *Издания кирилловского шрифта...*, s. 1022 (nr 146), a dla potrzeb *Сурьолоwej księgi* tekst został oczywiście przetłumaczony na język cerkiewnosłowiański, zob. Макарий (Булгаков) митр., *История русской церкви*, кн. 6 (т. 10–11), Москва 1996 (wyd. 2), s. 340–342.

²⁵ Natanael był igumenem Klasztoru Michajłowskiego (Cudu św. Michała Archanioła) w Kijowie. Około 1644 r. ukończył prace redakcyjne nad kompilacją zatytułowaną *Книжица или описание о вере Православной, о св. церкви восточной, о изряднейших правоверных артикулах, от божественного писания, путного ради случая, в гонении от нужды собрана*, która – w przekładzie z „ruskiej mowy” na język cerkiewnosłowiański – ukazała się w 1648 r. w Moskwie, staraniem Stefana Wonifatiewa, duchownego z otoczenia cara Aleksego Michajłowicza. W swojej książce Natanael wykorzystał dziesięć rozdziałów z *Palinodii* Zachariasza Kopysteńskiego, wówczas pozostającej jeszcze, jak wiadomo, w rękopisie. Szerzej na ten temat: Г. Дементьев, *Критический разбор так называемой „Книги о вере”, сравнительно с учением глаголемых старообрядцев*. Санкт Петербург 1883; Э. И. Калужняцкий, *Игумена Нафанаила „Книга о вере”, ее источники и значение в истории южно-русской полемической литературы*, *Чтения в Обществе истории и древностей российских* 1886, кн. 4, s. 1–36; Д. Цветаев, *Протестантизм и протестанты в России*, Москва 1890, s. 670–673; zob. też. Макарий (Булгаков) митр., *История русской церкви...*, кн. 6 (т. 10–11), s. 342–343.

²⁶ Н. С. Гурьянова, *„Книга о вере” в системе авторитетов старообрядчества*, *„Старообрядчество в России (XVII–XX века)”*, вып. 3, Москва 2004, s. 205–223.

²⁷ В. З. Завитневич, ор. cit., s. 284; А. Попов, *Описание рукописей...*, s. 227–233 (V nr 90); Н. И. Петров, *Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*, Киев 1875–1879, s. 264 (nr 261).

²⁸ O relacjach treściowych pomiędzy *Azariewą knigą* a *Kirillową knigą* szczegółowo zob. Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов. Время патриаршества Иосифа*, Сергиев посад 1913 (wyd. 2), s. 13–17; zob. też. Н. С. Гурьянова, ор. cit. passim.

zapełnił ją trudnymi dziś do odczytania notatkami, pisаными łacinką. W obecnym kształcie tekst *Azariewoj knigi* urywa się pod koniec trzeciego rozdziału odpowiedzi udzielanych „obrazoburcom”, czyli antytrynitarzom-socynianom. Kolejna karta, będąca jednocześnie pierwszą kartą następnej składowki, zaczyna się już od środkowej części dalszego rozdziału o chwale świętych i nie posiada kontynuacji oryginalnej cyrylicy paginacji²⁹. Brakuje zatem trzech rozdziałów: *O Krzyżu Pańskim w czasie paruzji* (О кресте, видимомъ знаменіи Сына человеческого (...), которое часу пришествіа Его явится на облацехъ небесных), *O znaku krzyża* (О кресте – для чого знаменаемъ лице свое креста образно рукою) i *O procesjach z krzyżem* (О хоженіи съ кресты и для чого Церков Божія чинить) i znacznej części rozdziału *O chwale świętych Pańskich* (О хвале и чьсти святыхъ угодниковъ Божиихъ...) ³⁰. Cechy paleograficzne tekstu wyraźnie wskazują na to, że obie części zostały przepisane tą samą ręką, czyli przez popa Symeona, co zresztą poświadcza wspomniana już notatka wieńcząca całość *Knuzu o wepe*. Nasuwające się od razu przypuszczenie, że rękopis początkowo był kompletny, a składowki zostały gdzieś utracone, należy jednak odrzucić z dwóch powodów: pustej karty 114 *verso* oraz braku kontynuacji cyrylicy paginacji od k. 115. Wydaje się dziwne, aby kopista – przepisując druk, a nie rękopis – czynił to według składek i porzucił kopiowanie jednego rozdziału, aby rozpocząć pisanie innego, i to jeszcze od środka. Kopie obu kijowskich druków wykonane są bardzo starannie, wraz z ornamentyką, a pierwszy z nich z pewnością przepisany został do końca, trudno zatem podejrzewać kopistę o taką niefrasobliwość. Nasuwa się więc tu jedno logiczne objaśnienie, mianowicie Symeon musiał być w posiadaniu już zdefektowanego egzemplarza, który znajdował się, jak należy sądzić, we wsi Wierzbna, i w którym brakowało wspomnianej partii druku. Kopista przepisał więc tekst do miejsca ubytku i postawił w nadziei, że uda się uzupełnić brakujący fragment i wstawić go we właściwe miejsce w późniejszym czasie, co oczywiście nie nastąpiło. To dlatego nowy zeszyt rękopisu rozpoczyna się od wyrazów zachowanych na kolejnej ocalałej karcie druku³¹ i nie posiada już cerkiewnosłowiańskiej paginacji, gdyż kopista nie miał pewności, ile kart trzeba będzie jeszcze uzupełnić. Posiadacz księgi nie zdołał jednak znaleźć brakującego tekstu i kodeks został oprawiony z luką i czystą kartą 114 *verso*, wykorzystaną później do sporządzenia notatek. Pozostaje zagadką, z jakiego powodu ktoś wyciął połowę karty 114. Być może kopista pozwolił sobie na jakiś ostry konfesyjny komentarz odnośnie do sprawy uszkodzeń druku, który został usunięty przez późniejszego czytelnika, gdyż uznał go za szczególnie obraźliwy, a może znajdowała się tam jakaś notatka o właścicielu księgi lub jego finansowych zobowiązaniach? Można dziś tylko przypuszczać. Faktem pozostaje, że rękopiśmienna kopia z kodeksu BN 12446 I, *notabene* wiernie oddająca kształt oryginału z 1619 roku, posiada taką właśnie lukę w tekście. Niejako w zamian, kodeks w pełnej postaci przechował treść silnie polemizującego z praktykami anabaptystów rozdziału *O chrzcie dzieci*. Na stronach 114^v-115^r (k. 27^v-28) znajduje się fragment, którego brakowało w niekompletnym egzemplarzu rękopiśmiennym, jakim posłużył się Stiepan Gołubiew w reedycji druku w 1914 roku³².

²⁹ Zob. Dodatek 1.

³⁰ Brakujące fragmenty wg reedycji AJZR, s. 72/w. 23–85, 295–299, 89–93, 299–305/w. 2.

³¹ Jest to strona 103 druku kijowskiego, jak wynika z reedycji w AJZR (zob. ibidem, s. 305).

³² Zob. Dodatek 1.

*

Drugi rękopis z kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie, w którym znajdują się pisma polemiczne z okresu unii brzeskiej pochodzi już z epoki, gdy kontrowersje napędzające dyskusję międzywyznaniową w I. Rzeczypospolitej znacznie już przebrzmiały, choć – jak się okazuje – w pewnych kręgach wciąż nie straciły na aktualności. Kodeks należał niegdyś do klasztoru staroobrzędowców w Wojnowie, a następnie został zakupiony przez Bibliotekę Narodową i skatalogowany pod sygnaturą BN Akc. 12580³³. Daciej i opisu książki oraz identyfikacji znajdujących się w niej tekstów dokonała niegdyś Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew³⁴. Rękopis pochodzi z pocz. XIX w.³⁵ i zawiera pełną kopię innej pracy o Zachariasza Kopysteńskiego, zatytułowanej *Книга о правдивой едности правоверныхъ христианъ церкви восточной...*³⁶ oraz siedem posłań o Iwana Wiszeńskiego. W tym wypadku mamy do czynienia z dziełami, które – choć znane w XVII w. – nie doczekały się wówczas druku i do pocz. XX w. rozpowszechniane były jedynie w tradycji rękopiśmiennej³⁷.

Na końcu przepisanego, i tym razem niezwykle starannie, dzieła o Zachariasza, w kodeksie BN Akc. 12580 znajduje się nieoczekiwane kolofon informujący o dokładnym miejscu i dacie druku (!), który brzmi następująco (k. 96): *З друкарни острожской, в лѣто ѿ созданїа мира 7106* [1710], *а ѿ по плоти ржѣтва гда бга и спаса нашего гса хрта, лѣто 1598* [1598], *мца юна, дї, сїа книжица выдана*.

Dalsza część kolofonu wspomina fakt wydania pism patriarchy aleksandryjskiego Melecjusza Pigasa³⁸. Kolofon nie jest oczywiście integralną częścią dzieła i odnosi się do innej siedemnastowiecznej edycji, a mianowicie tzw. *Księgi w 10 rozdziałach* (*Книжица*

³³ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 346 (nr 726).

³⁴ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn 1995, s. 138.

³⁵ Na podstawie znaków wodnych Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew wydatowała kodeks na ok. 1820 r. (zob. ibidem); później ta sama informacja została podana w opisie cytowanego katalogu *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 346 (nr 726). Wykonany tą samą ręką kopisty komentarz na dodanej k. 1 (zob. Dodatek 2) powołuje się na *Słownik* wydany w 1827 r., a zatem datację *post quem* należy przesunąć poza ten rok.

³⁶ W *Słowniku* metropolity Ewgienija Bolchowitynowa znajduje się informacja (s. 188–189), że w autorskim rękopisie *Palinodii* Zachariasza Kopysteńskiego, jaki znajdował się wówczas w Ławrze Kijowskiej, było jeszcze inne jego dzieło w 44 rozdziałach, zatytułowane: *О правдивой едности христианъ правоверныхъ церкви восточной также и противъ апостатовъ и ихъ фальшивой униї*, z dodatkiem egzegezy modlitwy *Ojcie nasz*, zob. *Словарь исторический...*, s. 188–189; ta sama informacja w: В. З. Завитневич, op. cit., s. 286–288; *Православная энциклопедия*, т. 19, s. 696–699 <www.pravenc.ru/text/182699.html>. Zob. też Н. И. Петров, op. cit., s. 49–50 (nr 113–115).

³⁷ *Книга о правдивой едности* wydana została dopiero w 1910 r. Taki układ tekstów znany jest z innego rękopisu znajdującego się w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie, w kolekcji Uwarowa № 632 (486), 1 poł. XIX w., zob. *Иван Вишенский. Сочинения*, подг. И. П. Еремин, Москва–Ленинград 1955, s. 272; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce...*, s. 138. Podobne rękopisy, zawierające identyczne pisma Zachariasza Kopysteńskiego i Iwana Wiszeńskiego, znane są ze zbiorów rosyjskich; А. Попов, *Описание рукописей...*, s. 239–241 (V nr 94); Н. И. Петров, op. cit., s. 50 (nr 116); И. П. Еремин, op. cit. Inne kopie w zbiorach: Rosyjska Biblioteka Państwowa (Moskwa) РГБ Ф. 178.1 № 4151, XVII w. <<http://search.rsl.ru/ru/record/01008067341>>; Złatoustowskie Miejskie Muzeum Krajoznawcze (m. Złatoust, obwód Czelabińsk, Rosja) ЗГКМ КП 23678, ПК 6029, XIX w. <<http://resources.chelreglib.ru:6005/root2/kp/cyrillic/catalog/zlgkrmuz/23678/23678.html>>; Instytut Literatury im. T. Szewczenki NAN Ukrainy (Kijów) Ф. 20, XIX w. (zob. В. Л. Микитась, *Древние рукописи Института литературы имени Т. Г. Шевченко Академии наук Украинской ССР*, „Труды Отдела древнерусской литературы” XII (1956), s. 506–507 (nr 1).

³⁸ Zob. Dodatek 2.

в 10 разделах, Ostróg 1598), gdzie rzeczywiście wydrukowane zostało 8 posłań Melecjusza Pigasa³⁹. Niezgodność tę dostrzegł uważny kopista kodeksu BN Akc. 12580, gdyż na k.1 zamieścił komentarz informujący, że kolofon ten z pewnością nie należy do dzieła, ale jest przepisany z jakiegoś innego, wcześniejszego wydania ostrogskiego. Uzasadnienie tego stwierdzenia jest logiczne i wynika z lektury samego tekstu, gdzie jest mowa o wizycie na Rusi patriarchy jerozolimskiego Teofanesa (III). Dzieło w takim kształcie nie mogło zatem powstać przed rokiem 1620, kiedy Teofanes zatrzymał się w Kijowie. Dlaczego zatem to uzupełnienie? Umieszczanie w rękopisach kolofonów, najczęściej wraz z adresem wydawniczym oficyny, a nawet kopiowanie frontyspisów, było dość częstą praktyką u starowierców, mającą na celu uwiarygodnienie tekstu⁴⁰. W tym wypadku mamy niewątpliwie próbę podniesienia autorytetu skopiowanych pism poprzez sugestię, że stanowią dzieło wydrukowane, oczywiście na długo przed wprowadzeniem kontrowersyjnych reform patriarchy moskiewskiego Nikona (1653–54). Przyznać należy, że ten kolofon akurat nadawał się tu doskonale, gdyż we wspomnianej *Księdze w 10 rozdziałach*, obok ośmiu pism Pigasa oraz posłania księcia Konstantego W. Ostrogskiego do narodu ruskiego w sprawie unii z Kościołem rzymskim znalazło się też jedyne wydrukowane za życia pismo o. Iwana Wiszeńskiego – jego posłanie do księcia Ostrogskiego wystosowane w imieniu mnichów Góry Atos⁴¹. Takie posłanie znajduje się w zestawie pism o. Iwana w wojnowskim/warszawskim rękopisie (jako drugi rozdział cyklu pism zwanych *Knizka*), lecz jest to jedyna formalna zbieżność z drukiem ostrogskim 1598 roku. Niestety nie wiemy, z jakiego dokładnie rękopisu została wykonana dziewiętnastowieczna kopia, a zatem i na jakim etapie kompilacji tekstów został włączony kolofon. Umieszczona na ostatniej karcie rękopisu notatka, prawdopodobnie właściciela księgi lub – co prędyj – bibliotekarza, identyfikuje teksty pism Iwana Wiszeńskiego jako kopię rękopisu z końca XVII wieku znajdującego się w bibliotece w Archangielsku. Cały tekst tej notatki został jednak dokładnie przepisany z katalogu rękopisów należących do grafa Teodora Tołstoja, wydane w Moskwie w 1825 roku przez Konstantina Kałajdowicza i Pawła Stroewa⁴². Tak więc, bez dokładnego porównania obu rękopisów trudno cokolwiek wnioskować o ich rzeczywistych zależnościach.

³⁹ Я. Запаско, Я. Исаевич, op. cit., s. 31 (nr 39). Т. А. Опарина, op. cit., s. 226; А. А. Гусева, *Издания кирилловского шрифта...*, s. 1081 (nr 159). Wukoł Undolski pisze o 10 posłaniach (В. Ундольский, op. cit., kol. 22, nr 137), zaś metr. Makary i Iwan Małyszewski o siedmiu (Макарий (Булгаков) митр., *История русской церкви...*, кн. 6 (т. 10–11), s. 341; И. Малышевский, *Александровский патриарх Мелетий Пугас и его участие в делах русской церкви*, Киев 1872, т. 1, s. XII (przedruk w dodatkach, s. 1–48); por. Т. Кемпа, *Akademia i drukarnia ostrogska*, Biały Dunajec–Ostróg 2006, s. 56).

⁴⁰ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki starowierów wobec tradycji książki rękopiśmiennej i wczesnej drukowanej*, [w:] *Rękopis a druk...*, s. 267, 270.

⁴¹ *Благочестивому государу Василию, княжати Острозскому и православному христианом Малое России... от святое афонское горы скитствующих*. Zob. В. М. Ундольский, op. cit., kol. 22 (nr 137); Н. Ф. Каптерев, op. cit., s. 15. To samo posłanie w staroobrzędowym wydaniu *Книга о правдивой едности* z 1910 r. (k. 161v–174 = BN Akc. 12580, k. 165v–173v).

⁴² *Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке тайного советника, сенатора, двора его императорского величества действительного камергера и кавалера графа Федора Андреевича Толстова (С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII век)*, изд. К. Калайдович, П. Строев, Москва 1825, s. 525 (nr 398).

Dodatek 1

BN 12446 I, (Azarij Ch.) *Kniga o věřě* (Kijów 1619–1620); Pambo Berynda, *Leksikon slovenorosskij...* (Kijów 1627); XVII w. (1659–1660), k. 267, numerowane (częściowo oryginalna paginacja słowiańska stron; wtórna paginacja arabska kart pomyłona – pominięte karty⁴³).

(k. 1) **а** – **КНИГА ШЕВРЪ ЕДИНОЙ СТОИ СОВОРНОЙ АПЛОИ ЦРКВЕ КОТВОРАА ПО РАСЕДОКЪ ЦРКВЕ ВЪСХОДНЕИ ПОДАЕТЪ СЯ.**

Кала глава дъ за сѣ (...); Филип, глава г, за смг (...)

Na dole strony nota kopisty: /а сей апографъ почя сѧ много грѣшныи іерее сѹмевнои иванновиче с тернове племене на то чѧ оу веси вервонной житѣствѹючегю при хрданѣ стго архістратига архѧга миѧила и прѧ рѧ вѧ дх ѧф: мѧца декеврія, а дна. Спаси гди и помѧиши трѧждающѧ сѧ рабѧ свой/

(k. 1v) **в** – **Предмова правобѣрныи единой стѧи соборнви аплокой цркве хртїанѧ вѧ народѣ россїискѧ набожества старожитнаго цркве вѣсходнеи, покол вѣ вѣрѣ сталости и здоровѧ ѡ гда вѧ.** ↪ **Давыдѧ црѣствѹючїи прѧкъ мѧви: Ревно доми твоего зѣла мѧ...** [= KV, s. 180–181⁴⁴]

(k. 2) **г** – **Вѣра единой стѧи кафолицкви аплоки цркве на вѣсходѣ напрѣнѣишю свою столицѧ и найправдившее свое вѧнанье, прѣ вѣсловы грецкїи маючала. в прѣбїи трїци. Глава первая.** ↪ **Много таковыи речей видїи, в которыи мало розознати и мѧвити оумѣе...** [= KT, s. 124–136]

(k. 11v) **бв** – **Глава в.** **в прѣвѣчнѣи вѣтвѣннѣи рѣтвѣ гѧ нашего іс хѧ и ѡца и вѣплоценїи его ѡ дха стѧ и прѣтѧм дѧвы мрїѧ вѣ члѣнїи.** ↪ **Нехай не мнѣю еретици мѧви афанасїи стѧи, ижѧ вѧдчнїю рѣ чинѧ вѣ ѡцѧ...** [= KT, s. 136–140]

(k. 14v) **бг** – **Глава г.** **Доводы зѧ писмѧ прѣческихѧ в правдивѧ вѣтвѣ и члѣнствѣ хѣвмѧ.** ↪ **Таковыи зѧвѧчїи бѣ оу прѧкъ и прѧрокѧючи невѣрныи црѧ в пришѣствїи прѧвдивого месїи хѧ...** [= KT, s. 140–144]

(k. 16v) **лв** – **Глава д.** **Доводы зѧ писмѧ аплоки и и ѧчнѧ и наслѣдниковѧ стѧхѧ ѡцѧ в правдивомѧ вѣтвѣ и члѣченствѣ гда нашего іс хртѧ.** ↪ **Першее свѣдоцтво нехай вѣдѧт вѧне зацѧне вѣбраного начинѧ вѣгю павла апла...** [= KT, s. 144–150]

(k. 19v) **лг** – **Глава е.** **Ш вѣтвѣ дха стѧ.** ↪ **Ичѧт вѧ сѧ могло широко показати и дха стѧго едино ет вѣтво зѧ ѡцѧ и снѧ, але и прѧтивныи...** [= KT, s. 150–152; nieznaczenie zmienione zakończenie]

⁴³ Lokalizacja tekstów według rzeczywistej liczby kart rękopisu (w nawiasach); jeśli jest oznaczona, podaję również oryginalną paginację słowiańską (bez nawiasów).

⁴⁴ Porównuje z reedycją pism Zachariasza Kopysteńskiego w: *Архивъ Юго-Западной Россїи*, ч. 1, т. VIII, вып. 1, (Памятники литературной полемики православныхъ южно-руссѧвъ съ прѧтѧстантами и латїно-унїатами вѣ Юго-Западной Россїи за XVI и XVII стол.), Киевъ 1914, s. 59–344. Wskazania odnoszѧ się do przedrukowanych tam dzieł: *О образѧхъ, о крѣствѣ, о хвалѣ Божей и хвалѣе и молитѧвь святыхѧ, и о инныхѧ артикулѧхъ вѣры единое правдивое Црѧве Христѧвѧ* (dalej – KO; edycja w oparciu o zdefektowany egzemplarz Biblioteki Kїjѧwskiej Akademii Duchownej i kopїѧ рѣкопїсїеннѧ належѧцѧ do арѧybїсkupa czernїhѧwskiego Filareta № T. 332); *О Прѣсвятѧй Тройци и о инныхѧ артикулѧхъ вѣры единое Црѧви Христѧвѧ* (dalej – KT; edycja w oparciu o ten sam рѣкопїс Filareta); *Книга и вѣрѧ Единой, Свѧтой, соборной, Апѧстѧлскои Црѧве, которѧ под расѧдоку Црѧве Вѣсходнеи поддѧется* (dalej – KV; edycja fragmentѧв brakujѧcych i прѧредѧgowanych wzglѣdem KO i KT).

(к. 21) ма — Глава 5. ѿка на аркѣметы противныи ѿ бжтвѣ хрѣтовѣ. ѿтѣтъ на нѣкотори и грѣтовнѣиши аркѣметы противачи са бжтвѣ хвѣс... [= KT, s. 163–174]

(к. 27) нг — Глава 5. Ѡ понзреню новокрщеско и ѿ крщени дѣте хрѣтїаскїи которолѣ уни противни сѣтъ. ѿИжъ новокрщѣцы ханбачи са понзренѣ свои агидачи крестъ дѣте хрѣтїаскїи... [= KT, s. 174–176]; na k. 27v–28 fragment tekstu brakujący w rękopisie arcybiskupa Filareta (luka po k. 664): ...не ѣтъ чисто ѿ грѣха, тако и на дрѣго мѣстїи писанїе мовї: ⁴⁵ ихъ то са похвали чисто имѣти срѣце: або хто смѣе чистъ быти ѿ грѣха; а прото прожна ѣтъ мѡва новокрщѣска, што мѡва дѣти не маю грѣха. а ѣ то собѣ змоцнѡю шныли словы хвѣми што реклъ: ⁴⁶ если не вератите са и вѣдете ꙗ дѣти не внидете вѣ црѣтво нѣное. нехай же вѣдаю, же то хс реклъ, не бѣгрѣшно дѣтиню показючи, але хотѣачи оученико ѿ високои мысли, которю тогда по нї зрозвѣ ѿ вести, а покору наоучити. бо на ѡ чѣ кгда спытали хѣ оучници ⁴⁷, хто ѣтъ волшїи вѣ црѣтви нѣнѣ зарѣ тако евлїт свѣдчи, призвѣ ꙗ дѣта, и постави вѣ посрѣдѣ и, и реклъ: заправды мѡву вѣ, если не вератите са, и вѣдете ꙗ дѣти, не внидете вѣ црѣтво нѣное. и доложї, хто смири са тако дѣта сїе, то ѣтъ волшїи вѣ црѣтви нѣно. абовѣ кажде дѣта малое, ѣтъ покorno, не зазри нѣкомѣ, и не превозносї са. прото хс дѣтати подовити са каза, не розвѣмо, але смиренїе и незловїе, тако и павѣ аплѣ // мовї: ⁴⁸ не дѣти бывайте оумѣ, але злостю младенѣствїте, оумѣ же досконали бывайте. толи подовно и петръ аплѣ реклъ: ⁴⁹ ѡложивши вшелѣкю зло и вшелѣкїи фалшъ, и лицемѣрїе и завїт, и всѣ клеветы, ꙗко новорѣдении младенѣци. словесное и нечѣстивое млеко оумѡвѣте. а што на дрѣго мѣстци реклъ хс: ⁵⁰ хто если не прїимѣ црѣтвїа бжїа тако дѣта не маѣ войти вѣ не. и тѣ не бѣгрѣшно тѣ дѣтиню показючи то реклъ, але до того, авы кажїи которїи хочѣт принати црѣтво бжїе, вѣ покору, и незловїе тако дѣта. дрѣгаѣ, значный приклѣ црѣкви тѣ остави, авы и дѣтей малы ѿ себе не ѡгонѣла, але прїимѣючи и блвѣнїе и давала: тако и даѣ крщениѣ стѣи. абовѣ кгда ꙗ евлїт свѣдчи, приносили до хѣ дѣти авы са и дѡтыка, оучници боронили приносѣщи. видѣвши то ꙗ мѣ и за злѣ, и реклъ: допѡустѣте дѣте приходити къ мнѣ, и не борѡвѣте и: такї бовѣ ѣтъ црѣтвїе бжїе. а ꙗ таковы црѣтвїе бжїе, зарѣ доложї: заправды мѡву вѣ, если хто не прїимѣ црѣтвїа бжїа тако дѣта, не внидѣ вѣ не. то ѣтъ ꙗ са вышей рекло, хто не смири са, и не вѣдѣ такѡ покорою и злостю тако дѣта, не внидѣ вѣ црѣтво бжїе. и шенимаючи дѣтей клалъ на нї рѣки, и блвїлѣ ихъ. такѣже и вѣ новокрщѣцы оупоминаѣ црѣво бжїа, не борѡвѣте дѣте крщениѣ стѡго, которї авы уни верѣчи блвѣнїе, принати и црѣтвїе бжїе. мовї бовѣ хс ⁵¹...

(к. 29v) нн — Глава 5. Ѡ исхожденїи стѣго дѣха. ѿЦрѣковѣ едина правдивѣла хвѣ помѣачи шны слова хвѣ: ѡвца мѡвѣ голосѣ моего слѣхаю... [= KV, s. 181–223; na końcu niceo-konstantynopolitańskie wyznanie wiary z komentarzem (k. 61–65)]

(к. 58) //рѣи// Правѡвѣрный хрѣтїанине тѣю чѣтъ тако первѣю ѿ исхоженїи стѡго дѣха на той чѣ прїими вѣдѣчне вѣ вынаню правѡн вѣрѣи змацнѡючи са надѣємо са вѣ ласцѣ бжїой

⁴⁵ прї, к

⁴⁶ ма, ꙗ

⁴⁷ ма, нѣ. за бѣ

⁴⁸ ꙗ ко дї гѣ. за рнѣ

⁴⁹ ꙗ перѣ. за нн

⁵⁰ ма ꙗ. за ма

⁵¹ ꙗ ꙗ. за н

и дрѣгѣю ча^т любви твоей выставити: в^т которой ѿповѣ и рѣшаніе на противныя замѣты и доводы бѣдѣ. здравствѣй ѡ г^дѣ. Я. З. [= KV, s. 224]

(к. 58) рѣи — ѡ прѣты тайна тѣла и кровѣ звавителѣ бѣга и г^да г^да х^рста. ↪ Вседобрый и предобрый бѣгъ и творецъ нашъ вседобрый бовѣ называе сѧ... [= KV, s. 224–227]

(к. 60) рѣи — Часть ѧ. Правдике истотне тѣло в^т сеобѣ хлѣба поживати и кровѣ в^т сеобѣ вина пити х^с подадъ. Роздѣлъ ѧ. ↪ З давидѣ пророкѣ начинаю кто лепѣ вѣт^т можности панскіи, слышаныи оучини^т все хвалы его... [= KV, s. 227–229]

(к. 61v) рѣкв — Роздѣлъ бѣ. ↪ Слѣхаймѣ оучителю стѣи годны вѣры г^да на ѡ прѣсты таемницѣ тѣла и кровѣ х^свой оучѣ зваца стѣго иѡаа хрестома... [= KV, s. 229–232]

(к. 63) рѣкѣ — Роздѣлъ гѣ. ↪ Стѣи к^ририлъ иерліискіи патрїархъ пишѣ. Кгда г^дь мовѣт ѡ хлѣбѣ... [= KV, s. 232]

(к. 63v) рѣкз — Роздѣлъ дѣ. ↪ Стѣи иваннъ дамаскїи в^т книзѣ ѡ православной вѣрѣ мовѣт... [= KV, s. 232–233]

(к. 64) рѣкз — Роздѣлъ еѣ. ↪ Стѣи феофилактъ оучитель вселѣскїи архїепѣ блгарїи на е^нліе мафѣа... [= KV, s. 233–234]

(к. 64v) рѣки — Рѣдѣлъ зѣ. ↪ Тѣ припатрѣ сѧ з^т пиныи оуважениѣ, ко старїи докторѣ вѣрили и наоучали ѡ тайна прѣты... [= KV, s. 235–236]

(к. 65v) рѣл — Роздѣлъ зѣ. ↪ Я жебы тѣ ты ѡпачнаѣ мыслѣ не трапила ѡ травеню прѣты таинъ слѣхай еще ѡ тѣ здана стѣхъ ѡцѣ оучтлювѣ вселѣскїи... [= KV, s. 236–238]

(к. 67) рѣлг — Рѣдѣлъ иѣ. ↪ Я хлѣбѣт и вино по посвѣченю ю не е^т фѣкргѣроу и знакѣ тѣла и кровѣ х^свы... [= KV, s. 238–239]

(к. 68) рѣлѣ — Часть бѣ. ѡ доводѣ же и лайковѣ то е^т вѣ простыйи лю крѣ х^свѣ пѣ сеобѣю з^т келиха поживати повинни. Роздѣлъ ѧ. ↪ Ячѣколвѣ досѣт было на вышей написаной части кгда в^т ней ясныи доводы, и при тѣла х^свѣ и крѣ в^т сеобѣ вина приказана... [= KV, s. 241–245]

(к. 71) рѣма — Роздѣлъ бѣ. ↪ Десѣтый доводѣ. апѣлѣ павѣ в^т епѣстоли до коринѣ пишѣ. братѣ гѣ бовѣ принѣ ѡ г^да... [= KV, s. 245–248]

(к. 72) рѣлг — Роздѣлъ гѣ. ↪ Пойдѣмѣ еще до лѣтїнскїи докторѣ и в^т ты найдемѣ свѣдоцтва и лайковѣ пѣ двѣма сеобѣи оуживали... [= KV, s. 248–249]

(к. 73) рѣлѣ — Роздѣлъ дѣ. ↪ Не бывало в^т ц^ркви бѣжой авы правѣвѣрнїи не мѣли поживати кровѣ, аѣо шнои завороначи... [= KV, s. 249–252]

(к. 74v) рѣми — Роздѣлъ еѣ. ↪ Припатрѣ сѧ тѣ и оуважѣт ѡчи дѣшевныи в^т нѣо пѣнесши іако негдаи ѡнѣ мѣхїсѣдѣ посланныи ѡ ѡцѣ по фѣрѣ... [= KV, s. 252–254]

(к. 76) рѣна Часть гѣ. Ижѣ х^с в^т емаоуѣ двѣма оучнѣкѣмѣ лѣцѣ и клеѡпѣ таинъ прѣтоу пѣ единою сеобѣю не давалѣ иже на иерліискїи тестаментѣ на тайной вечери пѣ двѣма сеобѣи поживана сакраментѣ справленыйи дрѣгоу пѣ единою сеобѣю іако противного первомѣ и слѣртю запечатованомѣ не оучинилѣ. Роздѣлъ ѧ. ↪ Яснаѣ речѣ есть ижѣ х^с в^т емаоуѣ сакраментѣ пѣ единою сеобѣю не дава... [= KV, s. 254–255]

(к. 76v) рѣнѣ — Рѣдѣлъ бѣ. ↪ Яле и х^с в^т емаоуѣ тѣла своего не дава а згола по воскрѣсенїи своеѣ... [= KV, s. 255–256]

(к. 77) рѣнг — Роздѣлъ гѣ ↪ В жадныи з^т старыи оучителѣ не находитѣ сѧ авы которїи твердити мѣ іаковы был х^с... [= KV, s. 256–257]

(к. 78) ρνε — Роздѣль д̄. Ижъ грекове и рвсь не по̄ единою шсобою таинъ прѣтѣ але по̄ двѣма оуживаютъ. ↪ ласкою га̄ іса̄ х̄а̄ б̄га и збавителѣ нашего и наставленіе̄ д̄ха̄ ст̄го̄ шправило сѣ ю̄ вышше в тѣлѣ и крови х̄вѣой... [= KV, s. 257–259]

(к. 79) ρнз — Роздѣль е̄. ↪ За справою и наоужкою д̄ха̄ ст̄го̄ мѣдре пространне цр̄кѣ х̄а̄ еше в̄ самы̄ початкѣ то показала... [= KV, s. 259–262]

(к. 81) ρѣа — Рѣдѣль б̄. в з̄ѣдноченю и сполнѣ даваню тѣла и кръве х̄вы. ↪ Повежнал и потребнал рѣ̄ еше мовити в тайнѣ з̄ѣдноченію тѣла и кръве х̄вы... [= KV, s. 263–265]

(к. 82v) ρѣд — Часть д̄. Ижъ в̄ хлѣбѣ кваснѣ тѣло х̄во посвѣчати сѣ ма̄е а не в̄ шпрѣсноцѣ. Рѣдѣль д̄. ↪ Наложите и велице пристойне тѣ на то̄ мѣсце придати наоужк̄ в матеріи в̄ которой тайны прѣты посвѣчати сѣ ма̄ю... [= KV, s. 265–266]

(к. 83v) ρѣз — Рѣдѣль в̄. ↪ Лечъ и розв̄ сѣ и сквѣтѣ тоеи тайной справы хочѣ и вытлагаѣ, авы в̄ кваснѣ хлѣбѣ шфѣра вѣкрѣнал справована была... [= KV, s. 267]

(к. 84) ρѣз — Рвздѣль г̄. ↪ Гвѣдоцтва певныи з̄ писмѣ ст̄гы̄ оужителѣ цѣковѣ всхѣднал ма̄е... [= KV, s. 267–270]

(к. 85v) ρѡ — Рвздѣль д̄. ↪ Не з̄ дороги тѣ повѣсти в просфорѣ и анафорѣ и в антидорѣ сѣ то слова грецкїи... [= KV, s. 270–271]

(к. 86) ρѡа — Роздѣль е̄. в шпрѣсноцѣ ижъ не естѣ поданныи на шфѣрованіе вѣкрѣвном шфѣры то естѣ тѣла х̄ва иже шдаленый естѣ ш̄ нового тѣстаментѣ ласки. ↪ Не неширокое заистѣ выдаѣ сѣ на̄ тѣ полѣ в шпрѣсноцѣ мовити и писати... [= KV, s. 271–272]

(к. 87) ρѡг — Роздѣль з̄. ↪ Тѣ ю̄ пристѣпѣ до̄ шцѣ ст̄гы̄ анапѣ ст̄гы̄ иваннѣ хресѣстѣ на̄ б̄ коринѣ̄ в̄ шмилиӣ а̄и... [= KV, s. 272–274]

(к. 88) ρое — Роздѣль з̄. ↪ И то немен̄шїи и вше̄ кгрѣтовный довѣ̄ и жаденъ е̄вѣлиста не споминаѣ авы х̄с̄ мѣ̄ давати шпрѣсно̄... [= KV, s. 274]

(к. 88) ρое — Рвздѣль ӣ. ↪ Пойдѣмѣ еше до̄ д̄кѣ шнодалны̄ и до̄ кнї канонны̄ бовѣ̄ и ты̄ в̄ цр̄кви вжѣой повага... [= KV, s. 274–276]

(к. 89) ρѡз — Рвздѣль ѡ̄. ↪ Лечъ к̄ прѣсторѡзѣ правѡвѣрны̄ потреба вѣдати ӣ сѣ̄ некоторїӣ моновите думитрїӣ хоматѣ̄ вѣкгарскїӣ и иваннѣ̄ китрїйскїӣ еп̄кпове, которїӣ латинникѣ̄ в̄ своѣ̄ писмѣ̄ нѣшто не подоражаю̄... [= KV, s. 276]

(к. 89v) ρѡи — Рвздѣль і̄. ↪ Не̄ ш̄ рѣчи на̄ то̄ мѣсци написати в часѣ̄ которого вы сѣ̄ шпрѣсно̄ в̄ костелѣ̄ латинскѣ̄ з̄авити мѣ̄... [= KV, s. 276–280]

(к. 91v) ρпк — na dole strony nota kopisty: /прѣстави сѣ̄ равѣ̄ б̄жїӣ млладенецъ̄ прохоръ̄ сн̄гъ̄ іереѣ̄ свамѣвна̄ рокѣ̄ вж̄го̄ д̄х̄ѣ̄ м̄ца̄ феврала̄ д̄на̄ д̄./

(к. 92) ρпг — Наѣка̄ шпоминанал̄ до̄ годнаго̄ поживана̄ тай̄ прѣтѣ̄ тѣла̄ и кръве̄ г̄да̄ и б̄га̄ нашего̄ іс̄ х̄р̄та̄. ↪ За ласкою̄ и помочю̄ б̄а̄ в̄ трѣцӣ единого̄ ю̄ сѣ̄ шправило̄ тако̄ правѡвѣрны̄ вынаватӣ и вѣритӣ ма̄е... [= KV, s. 280–293]

(к. 100v) с̄ — /Есѣ̄ прѣнаписана̄ сѣ̄довӣ исправленію̄ фрѡнѣ̄ ап̄лкого̄ ст̄б̄їӣшѣм̄ патрїарѣ̄ константинопѣлскѣ̄ тако̄ найвышшѣм̄ и власном̄ пастыревӣ рвсїӣ врѣчаю̄ сѣ̄ и прѣдаютъ̄ сѣ̄: Бл̄г̄тїю̄ б̄жїю̄ бл̄веніе̄ же̄ и повеленіе̄ старших̄̄ шцѣвѣ̄ цр̄квӣ в̄схѣдны̄̄ вызнаѡвѣ̄. Творӣ иеромѡнѣ̄ ѡзарїас̄ Х. Р̄а̄ іс̄ х̄а̄. / [= KV, s. 293]

(к. 100v) с̄ — До̄ читѣльника̄ правѡвѣрного̄. ↪ Правѡвѣрны̄ и х̄с̄̄ в̄злюбленны̄ читѣникѣ̄ з̄ дарѣ̄ д̄ха̄̄ ст̄го̄ а̄ ревностю̄ бл̄г̄чтїа̄̄ горячю̄̄ пѡвїгнѣвшӣ сѣ̄ за̄ привѡдо̄̄ ты̄̄ нѣкоторы̄... [= KV, s. 294–295]

(k. 101v) $\overline{\text{св}}$ — в образѣхъ. Ижъ такъ в⁴ старѣ законѣ з⁴ росказа г⁴ $\overline{\text{хд}}$ б⁴а начатѣ имаѣ и за часѣ ап⁴л⁴к⁴и оу вѣрныхъ были. и вобразоворцомъ напротив нам ихъ слова $\overline{\text{ѡповѣдѣ}}$ и в томъ которого рокъ вобразоворство повстало. $\overline{\text{с}}$ —Прѣкъ $\overline{\text{бжтѣ}}$ $\overline{\text{езекѣ}}$ $\overline{\text{любѣ}}$: ели быс видѣ мечъ прихѣдлюй а братъ быс твоёмъ не $\overline{\text{ѡповѣдѣ}}$ з⁴ рѣк⁴ твоей... [prze-redagowana wersja tekstu, inna niż KO, s. 59–70]

(k. 111) $\overline{\text{ска}}$ — в томъ которого часѣ $\overline{\text{ѡ}}$ самыхъ христ⁴ианъ вобразоворство повстало. и котор⁴и царѣ вобразоворцами были. и на которомъ соборѣ вселен⁴ском за то проклаты. $\overline{\text{с}}$ —Въ четвертѣ стѣ лѣтѣ по $\overline{\text{хѣ}}$ $\overline{\text{црѣ}}$ $\overline{\text{ислѣ}}$, котор⁴и $\overline{\text{ѡстѣ}}$ п⁴иши х⁴р⁴т⁴ианскон вѣры до поган⁴ства пристѣп⁴и и лам⁴ вбразы $\overline{\text{хѣ}}$ ы, а свои на честь д⁴ію и ар⁴ею ф⁴нд⁴ов⁴а изгинѣ з⁴ ними...

(k. 112v) $\overline{\text{ска}}$ — вобразоворцѣ на нѣкотор⁴и противныи ѣ слова $\overline{\text{ѡповѣдѣ}}$. $\overline{\text{с}}$ —Я ихъ вобразоворцы пишѣ в⁴ аполог⁴и своей приводачи нѣкотор⁴ы еп⁴к⁴повъ $\overline{\text{яко}}$ бы они противъ вбразѣ мѣли писати... [= KO, s. 70–72; luka w kopii, rękopis BN kończy się na słowach (k. 114) ...то еѣ образъ королевскѣи, и воспоминаю... (= KO, s. 72/w. 23)]

(k. 114v) koniec paginy słowiańskiej — na karcie luźne notatki łacinka

(k. 115) /nagłówek: $\overline{\text{стѣ}}$ видѣ и слыш⁴/ inc. ...але $\overline{\text{яко}}$ $\overline{\text{дхѣ}}$ и $\overline{\text{агтло}}$ е, котор⁴и $\overline{\text{хѣ}}$ вой ласки променѣ вѣдѣчи... [= KV, s. 305/w. 2–306]

(k. 115v) $\overline{\text{ѡ}}$ молитвѣ и милостини за оумершихъ дш⁴кѣ $\overline{\text{ѡ}}$ старого и нового законѣ писма ст⁴го доводи. $\overline{\text{с}}$ —Ижъ за дш⁴кѣ правовѣрны котор⁴и в г⁴дѣ оуенѣли и $\overline{\text{яко}}$ х⁴р⁴т⁴иане в⁴ покутѣ скѣчали с⁴а м⁴л⁴ити с⁴а и м⁴л⁴тинию давати старого и нового закону писмо ст⁴ое росказѣ... [= KV, s. 306–313]

(k. 120v) Противъ $\overline{\text{ѡ}}$ гневи чистителному. $\overline{\text{с}}$ —Не з дороги тѣ оучинити слово $\overline{\text{ѡповѣдѣ}}$ и противко $\overline{\text{ѡ}}$ гневи чиститѣномъ, в которѣ в⁴ ж⁴аны старого и нового законѣ писма свѣдѣства и наоучи не маемо... [= KV, s. 313–325]

(k. 129) в постѣ. котор⁴и чотырыкротъ до рокъ оучи $\overline{\text{црѣ}}$ $\overline{\text{бжтѣ}}$ $\overline{\text{всх}}$ одн⁴ла постиги. и в тѣ д⁴ла чого с⁴ередѣ и л⁴атнищ⁴ пости и противнымъ на то $\overline{\text{ѡповѣдѣ}}$. $\overline{\text{с}}$ —Поневажъ нѣкотор⁴и хот⁴лчи затл⁴мити постъ котор⁴и $\overline{\text{ѣ}}$ в⁴ $\overline{\text{цркви}}$ $\overline{\text{бжтѣ}}$ з⁴ росказана $\overline{\text{бжтѣ}}$ го... [= KV, s. 326–344]

(k. 140v) Прѣнаго маж⁴има грека инока $\overline{\text{ѡ}}$ стѣла афонскѣа горы, ижъ не годѣса нѣкомѣ придавати што або оу⁴имовати в⁴ возкѣ вынаню або складѣ непокаланно х⁴р⁴т⁴ианскон вѣры. Г⁴лово. $\overline{\text{с}}$ —Поведаю в⁴ лѣкарскѣ наоуч⁴а вѣглыи люде и мѣ з⁴ прироженою своею слѣкостю мает нѣаккю моцъ мѣрне прикрѣю або брыдкѣю... [rozdz. 1–7, tekst obecny również w wydaniu kijowskim 1619 r.]

(k. 155) Тогѣ прѣнаго маж⁴има грека $\overline{\text{ѡповѣдѣ}}$ и рѣвзана противны $\overline{\text{с}}$ ллогизмѣ замѣтѣ и $\overline{\text{ѡпорѣ}}$ в похоженю $\overline{\text{с}}$ $\overline{\text{дхѣ}}$. Г⁴лово $\overline{\text{б}}$. Роздѣлѣ и. $\overline{\text{с}}$ —Початокъ словѣ твоей правда и на вѣки вѣк сѣды... [rozdz. 8–23]

(k. 181v) finalna winieta (z wrysowaną twarzą⁵²) i data рѣ бѣ $\overline{\text{дхѣ}}$ мѣца мал⁴ $\overline{\text{с}}$ obok i poniżej kolejna nota kopisty / $\overline{\text{Гспѣ}}$ г⁴ди и пом⁴л⁴би насъ т⁴рѣждаючи дѣло с⁴е. // $\overline{\text{Стѣ}}$ начертанѣ аще вбраще и исправленно и грѣшитѣно в⁴ часѣ помылити но $\overline{\text{яко}}$ же и в⁴ $\overline{\text{дхѣ}}$ стѣи наоучи исправите вѣбите а не кленѣте т⁴рѣдчи с⁴а.~ // Дописа с⁴е с⁴а книга в вѣрѣ стѣи съборнои единой ап⁴л⁴кон $\overline{\text{цркви}}$ $\overline{\text{всх}}$ однѣй старожитнон вѣры и фр⁴онѣ константинополскон

⁵² Podobna jak w: *Czasosłow* (Kijów, Ławra 1616), *Mineja święteczna* (Kijów, Ławra 1619), *Kniga o vere* (Kijów, Ławra 1619–1620), *Jan Złotousty, Homilie na listy św. Pawła*, (Kijów, Ławra 1623).

Цркви почато маючаа многогрѣшныи ереѣ Свмешнои иванновичѣ плѣене изъ терновецьѣ ѿ храма сего прѣка илии а при храмѣ сѣ начерта са сего архангела михаила и прочіи нѣныи сѣ. оу веси вереной живуючога:~

(k. 182) **ЛЕЖИОНЪ ГЛАВНОРОГОСКІЙ, И ИМЕНЪ ТАЪКОВАНИЕ.** Первое тѣпомъ изобрази са. вѣ кинови сѣ вѣ: чюдотворныя Лавры Печерскія киевскія. Ставропигія Ярохѣи: Н: Р: Кѣста: Патріархи Вселѣ: лѣта быа міра ҃рлє. ѿ рѣба же хѣа. ҃дхкз. Квриопасха. индикта 1. августа, аи. Тѣпаніемъ вѣдѣніемъ же и иждивеніемъ малѣйшаго въ иеромонасехъ Памвы Берынды протосвггела фронѣ иерлїекого. – poniżej herb Bałabanów i wiersz dedykacyjny

(k. 182v) List dedykacyjny do Dymitra i Daniela Bałabanów

(k. 183v–265) Leksykon (słowiańska numeracja kolumn, jak w druku); niekompletny, urwane na haśle воФлєемѣ

(k. 266–267) Karty zapisane różnymi notatkami cyrylicą i łacinką (to samo na wklejce oprawy).

Dodatek 2

BN Акс. 12580, Zachariasz Kopysteński, *Kniga o pravdivoj ednosti...* (Kijów ok. 1623); Iwan Wiszeński, *Pisma polemiczne*; pocz. XIX w. (po 1827); k. 256 (oryginalna paginacja słowiańska stron; dodatkowo wstawione karty⁵³).

(k. 1) О сей книгѣ вл҃женнаго захарїа копыстенскаго оупоминает са въ историческомъ словарѣ о писателяхъ д҃хвѣнаго чина б҃го издавїа, напечатаннѣ въ Санктпетербургѣ 1827 года. часть а. под воуквою з. гдѣ сказано: что она приписана при концѣ д҃р҃гой егѣ книги называемой **ПОЛИНОДІА**, котораа подлиннаа находит са за подписаніемъ сочинителя въ кїевопечерской лаврѣ.

Вѣ концѣ сей книги на листоу ч҃г чертою отмѣченныа строки къ сей книгѣ не принадлежатъ. а взаты они вѣротно изъ книги о вѣрѣ острожской печати, въ осмицѣ издавннѣ а҃фчи года, сїа же книга вл҃женнымъ захарїемъ изъ лз главы, гдѣ предложивъ свои наставленїа о кр҃щенїи, исповѣди и е҃харистїи. на конецъ присовокзплатетъ что все сїе написано по бл҃гословенїю и приказанїю всесѣтѣйшаго о҃ца киръ феофана патріарха иерлїискаго. сѣтѣйшии же патріархъ феофанъ въ киевѣ былъ в лѣто ҃дхк. зри въ книгѣ о вѣрѣ, московской печати, въ к҃г главѣ, листъ с҃ди об. слѣдовательно и сїа книга написана не ранѣе сего // года еще должно заметить, что въ той же а҃з главѣ оупоминает са о книгѣ азарїи в ҃дх҃фи годѣ выдавннѣ: и сїѣ доказываетъ, что сїа книга сочинена после сего года, почему и гавестветъ, что вышеозначенный выходъ к сей книгѣ не принадлежитъ.

(k. 2) а. **КНИГА**. ѿ правдивой едности правовѣрныхъ хр҃тіанъ, цркви восточной. Тамъ же и противъ апостатѣ, и ѿ ихъ лживой оупни. мл҃тїю и помощїю б҃жїею, и за вл҃венїемъ старши. чрезъ иеромнаха захарїю копыстенскогѣ написанѣ. Часть первая. Глава, а. ѿ Единѣ тѣло, и единъ д҃хъ, такъ естъ возванїи, во единой надѣки, званїа вашего... [kompletny tekst, 40 rozdziałów, jak w edycji: Захария Копыстенский, *Kniga*

⁵³ Lokalizacja tekstów według rzeczywiście liczby kart rękopisu (w nawiasach); obok podaje oryginalną paginację słowiańską (bez nawiasów).

о правдивой единости (Издание Христианскаго Поморскаго Книгоиздательства), Москва 1910 (7418); k. 23 wstawiona później z uzupełnieniem brakującego fragmentu dzieła]

(к. 95) Ч҃г. З дрѣкарни острожской, в лѣто ѿ созданїа мїра зрѣс⁵⁴ [7106], а ѿ поплоти ржѣтва г҃да б҃га и сп҃са нашего іса хр҃та, лѣто р҃дѣчи [1598], мїца юнаѡ, аї, сїа книжица выдана.

Г҃дѣс нашеѡс ісѣ хр҃тѣс повелѣвающѣс, еже рече⁵⁴ г҃лю вам, рцыте во свѣтѣ. и еже во шши слышасте, проповѣдите верхѣ домовѣ⁵⁵. сице же и анг҃лѣ г҃днѣ товифѣ г҃ла⁵⁶, таниѣс рече цр҃евѣс скривати бл҃го есть дѣло же г҃дне ѡкрыти и исповѣдати честно есть. небо подобаѣ // молчанїемѣ покривати вещи дш҃еполезныѡ. паче же всѣхѣ общагѡ сп҃сенїа правовѣрныхѣ хр҃тіанѣ. еже стѣйшїи мелегїе патрїархѣ такѡ истинны пастырь словесныхѣ овецѣ хр҃това стада, слышашїи скорбѣ и велїе возмѣщенїе в¹ ннѣшнїе времена ѿ инославныхѣ на насѣ вывающїи. он же такѡ оцѣ бл҃годѣтробныи болезнѡи ѡ своихѣ чадахѣ посещашїи посланыи своихѣ сщ҃енныхѣ писанїи оутѣшаша в скорбѣхѣ коупно же и въ правовѣрїю оутвержаѡ здѣ са посылаетѣ. да бы прелестныи свѣта сего мѡдрованїемѣ не сотворили⁵⁷, ни же прещенїа страшаше са единою намѣ б҃гопреданныѡ истинныѡ вѣры, никако же ѡстѣпали, но крѣпкѡ не поколебимо в ней стоали. а понеже меновите здѣ са тѣ посланїа стѣйшагѡ патрїарха соутѣ ѡдаваны, ихже во истинѣ не достойтѣ молчанїемѣ покривати, всѣмѣ во ѡбще належитѣ, тѣмѣже и мы воаще са с неключимымѣ и лѣбнвымѣ равомѣ осѣжденїа⁵⁸, иже прїемѣ талантѣ сребра г҃дна своего, и не сотвори имѣ прїѡверѣтенїа, но шедѣ скры, и в земли погребѣ егѡ, сегѡ ради листы тѣ стѣйшагѡ патрїарха посланїа, преведшїи на словенскїи языкѣ, и в сей настоашїи книжице типарнымѣ хр҃дожествомѣ напечаташомѣ, на ползѣ и оутверженїе правовѣрныхѣ хр҃тіаншѣмѣ.

(к. 96) Ч҃д. Прїбнагѡ и бл҃женнагѡ оца іванна вышенскагѡ. братствомѣ питанѣ. до львова братствѣ ради вѣры. и по всюдѣ. ↪ Хр҃толюбивомѣ братствѣ лвоѡскоѡмѣ и прочїиим братїамѣ... Зане же оустремиша са ѿ ст҃ыѡ аѡвнскїѡ горы, монастырѡ г҃енова братїа... [= Еремин, s. 206–208⁵⁹]

(к. 97) Ч҃е (verso) Посланїе .б. того же. Честной и бл҃гоговѣйной старицы дѡминикїи, иваннѣ странникѣ. о г҃дѣ радovati са желеѣмѣ. и спасенїа прагнемѣ. ↪ Пишетѣ до мене панѣ юрей, тако ѿ дѣвола пострадахѣ, зане до знева ѡидохѣ... [= Еремин, s. 161–169]

(к. 105) Ч҃г Посланїе .г. Б҃голюбивомѣ братѣ ми, таже ѡ хр҃тѣ оцѣ ївѣс, в¹ скитѣ въ пѣстыни маркѡвой скитетѣвѣющѣс. иваннѣ грѣшныи, сп҃сенїа алчетѣ. ↪ Желанїе имѣхѣ ннѣ посѣтити васѣ, но сѣдѡбы бж҃їа, и нѣкїѡ волѣзни тѣлесныѡ... [= Еремин, s. 209–210]

(к. 106) Ч҃д Соворное посланїе .д. (христофора инока.) Чтѣ чтнѣшомѣ первѣйшаша ѿ всѣхѣ въ прочитанїю сегѡ писанїа да воудетѣ. ↪ Тебѣ хр҃толюбивыи бл҃гочестивыи правовѣрныи и православныи хр҃тіанїне г҃дне кнѣже Мїханїе Вишневецкї... [= Еремин, s. 170]

⁵⁴ мѡ. і. лѣ.

⁵⁵ лѣ. бї. г҃в.

⁵⁶ товї. бѣ.

⁵⁷ нѡ. л. бѡ.

⁵⁸ мѡ. бѣ. рѣ.

⁵⁹ Porównuję z edycją pism Iwana Wiszeńskiego: *Иван Вишенский. Сочинения*, подг. И. П. Еремин, Москва–Ленинград 1955 (dalej: Еремин).

(к. 106v) рѣд (verso) Сїе писанїе зовет сѧ Зачѧпка моудраго латынника з глѧпынѧ роусинонѧ въ диспѧтацію. а по простѧ глѧщи вѧ гаданїе или вѧсѧдѧ. Копростѧ и ѡвѧтѧть. по семѧ ѡвѧтѧть ѡ скарзѧѧ. ↪ На два артикѧлы вѧ книжкахѧ егѡ, (ѡ ответѧвленїю грекѡвѧ и рѧси ѡ латынѧскаго костела, з дрѡкѧ выданной)... [= Еремин, s. 171–205]

(к. 136v) рѣд (verso) Краткословныи ѡвѧтѧть феѡдѧла въ сѧѧѧѧ афѡнстѧѧ горѧ скитстѧвѧющагѡ. противѧ безбожнаго лживаго потворнагѡ и настоѧщагѡ вѧѧка. погански а не еѧѧѧски моудрѧчѧого писанїѧ, Петра скарги. ↪ ѡ реченномѧ рѧдѧ и еднѡсти костела бѧжїѧго по еднѡнѧмѧ пастыремѧ... [= Еремин, s. 130–160]

(к. 162) рѣд Читанїѧ сегѡ писанїѧ. ↪ Первое оубѡ да бѡудѧтъ прочитатѧль во чтенїи искоусѧнѧ, не дремлючїи, быстрии во зракѧ, и не вѡвторѧючи... [= Еремин, s. 9–91; *tzw. KniŹka, brakuje tytułu, wstѧpu i spisu treści*]

(к. 140) сѧи Посланїе, ѧ. Списание. зовет сѧ позорище мысленное. составленное ѡ инока вѧ пещерѧ горѧ сѧдѧщагѡ, и сѧѧѧѧ внимающагѡ, прѧбеннагѡ и блѧженнагѡ ѡца кѡръ іѡанна вишенѧскаго, ѡ сѧѧѧѧ афѡнскїѧ горы, сѧ власной роукописи егѡ переписана. ↪ На хѧлоу вѧ приложѧѧѧ толкѧ аѧѧѧскагѡ вѧ книжицѧѧ ѡ сѧѧѧѧѧ златѡсѧтагѡ выдрѧкованной... [= Еремин, s. 211–220]

SUMMARY

Jan Stradomski, Kraków

Handwritten Copies of Anti-Latin Prints from the Union of Brest Period in the Collections of the National Library in Warsaw

Keywords: Church Slavonic manuscripts, old Slavonic Cyrillic books, religious polemical literature, Union of Brest

Well-preserved copies of religious polemics from the period of the 16th and the 17th century in library and museum collections usually constitute a rarity. Such writings were often purposefully destroyed by religious opponents; therefore, procuring them was not easy even in the past. One of the manners of copying such works which aroused powerful controversies was their manual rewriting. This also refers to the old prints from the period of disputes concerning the Union of Brest by the Bug River (1596). The collection of Cyrillic manuscripts of the National Library in Warsaw contains two books which feature copies of anti-Latin texts expressing dissatisfaction and protests of a well-known representative of the Orthodox Church – Kiev Monk Father Zachariasz Kopysteński, in relation to the conclusion of the religious union with the Roman Catholics and its formal and legal consequences of delegalisation of the Orthodox Church in the Republic of Poland. The article contains a codicological description of both manuscripts and their textual relations with printed books of polemics from the beginning of the 17th century.